

исследование) 12.00.01. Дис... доктор юр. наук. – СПб., 2010. – 529 с.; *Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 863 с.; *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Правообразование и правообразующие факторы в праве: монография. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 399 с. **4.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 43. **5.** *Поляков А. В.* Указ. соч. – С. 115. **6.** Там же. – С. 66. **7.** *Бондарук Т. И., Музыка И. В.* Синергетичний і тоталогічний підходи в історико-правових дослідженнях // *Правова держава.* – Вип. 23. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 19–30. **8.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 146. **9.** *Поляков А. В.* Указ. соч. – С. 232. **10.** Там же. – С. 225. **11.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 166. **12.** *Поляков А. В.* Указ. соч. – С. 245. **13.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 245. **14.** *Соколова А. А.* Указ. соч. – С. 82. **15.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 249. **16.** *Стовба О. В.* Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.12. – Х., 2005. – С. 10. **17.** *Придворов Н. А., Трофимов В. В.* Указ. соч. – С. 58–59. **18.** *Нерсесянц В. С.* Юридический конфликт: процедуры разрешения. – М., 1995. – С. 55. **19.** *Михайлов А. К.* вопросу о соотношении частного и публичного права. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://blog.pravo.ru/blog/theory/5618.html> **20.** Загальна теорія держави і права. Навч. посіб. / За ред. *В. В. Копейчикова.* – К.: Юрінком, 2000. – С. 103. **21.** *Дамирли М. А.* Указ. соч. – С. 214–215.

УДК 321(091) (4/9); 321.01; 34(091) (4/9); 340.153; 340.13/14

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

РОЛЬ ДОГОВОРУ ЯК ДжЕРЕЛА ПРАВА У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ ОСНОВИ ФЕОДАЛЬНИХ (ВАСАЛЬНО-СЕНЬЮРАЛЬНИХ) ВІДНОСИН У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (IX–XIV ст.)

Висвітлюється значення договору для правового регулювання відносин між князями та дружиною і боярами. Досліджується співвідношення звичаєвого права та договору у регулюванні міжстанових відносин, різновидом яких були васально-сеньйоральні. Робиться висновок щодо можливості договірного регулювання васально-сеньйоральних відносин між князями та дружинниками і боярами у Київській Русі.

Ключові слова: історія держави і права, Київська Русь, середньовічне право, феодалне право, станове право, джерело права, нормативно-правовий договір, звичаєве право

Роминский Е. В. Значение договора как источника права в формировании правовой основы феодальных (вассально-сеньйоральных) отношений в Киевской Руси (IX–XIV веков).

Освещается роль договоров для правового регулирования отношений между князем и их дружиной и боярами. Исследуется соотношение обычного права и договора как ис-

точника (форми) права для урегулювання межсловесных отношений, разновидностью которых выступают вассально-сеньориальные. Делается вывод о возможности договорного урегулирования вассально-сеньориальных отношений между князьями и их дружиной и боярами в Киевской Руси.

Ключевые слова: история государства и права, Киевская Русь, средневековое право, феодальное право, сословное право, источник права, нормативно-правовой договор, обычное право.

Rominskyi Ye. V. The role of treaty as a source of law for formation of the legal basis of feudal (vassal-liege) relations in the Kievan Rus (IX–XIV century).

The role of treaties for legal regulation of relations between the princes and their družina and boyars is addressed. The correlation between the customary law and treaty in the regulation of inter-estate relations, a variety of which are also vassal-liege relations, is studied. The conclusion about the possibility of contractual regulation of vassal-liege relations between princes and their družina and boyars in the Kievan Rus is made.

Key words: history of state and law, Kievan Rus, medieval law, feudal law, estate law, sources of law, law-making treaty, customary law.

Однією з найцікавіших та, водночас, найскладніших для вивчення є проблема відносин князів та бояр і дружини у Київській Русі. Їй приділена значна увага наукової громадськості, однак до повного усвідомлення та розв'язання усіх аспектів цієї проблеми ще далеко. Одному з таких аспектів, а саме характеру юридичного регулювання відносин між князем та боярами і дружинниками і присвячена ця стаття.

Для початку слід зупинитися на ряді термінологічних питань. Поняття «феодальне право» має чимало різних визначень. У цій роботі ми, спираючись на дослідження Т. В. Кашаніної¹, використовуємо поняття «станове право» для визначення сукупності норм права, що регулювали міжстанові та внутрішньо станові відносини, а поняття «феодальне право» – тільки тих норм, що регулювали васьально-сеньйоральні, зокрема кріпосницькі, відносини. Для позначення договорів, що закріплювали норми феодального права, застосовується поняття «міністеріальний договір», яке є вельми поширеним у сучасній вітчизняній науці.

Історіографія з даного питання є вельми осяжною. Однак власне проблемі юридичного оформлення феодальних відносин приділено доволі мало уваги. Насамперед це викликано світоглядними причинами: до початку ХХ ст. в російській історіографії панувала концепція особливого, порівняно з західно-європейським феодалізмом, розвитку соціальних інститутів середньовічної Русі, а вже з 30-х рр. ХХ ст. домінантним у радянській історіографії став підхід, що власне правові засоби експлуатації мають другорядне значення порівняно з економічними і, відповідно, увага змістилася з проблем юридичного порядку встановлення та закріплення феодальних відносин на саму генезу феодалізму. Проте слід зазначити, що у вітчизняній історії дорадянського періоду ряд учених, які відкидали концепцію існування феодалізму у Київській Русі, тим не менш досліджували правові форми міністеріальних договорів.

Серед дореволюційних вчених слід насамперед чергу згадати В. І. Сергєєвича, який одним з перших проаналізував з правової точки зору характер

регулювання відносин між князем та боярами і дружиною². Вчений зупинився на проблемі свободи та вільності служби бояр і передусім на їх праві від'їзду, тобто можливості бояр на власний розсуд залишати княжу службу³. Наведені вченим історичні приклади та їх пояснення стали зразком для багатьох наступних поколінь науковців.

Висновкам В. І. Сергєєвича слідував, бодай і з інших світоглядних позицій, М. П. Павлов-Сільванський⁴, один з перших російських дослідників, що висунув тезу про поширеність на Русі феодальних відносин. Так само і ряд радянських вчених прийняли аргументацію Василя Івановича, хоча і зауважували, що він помиляється, визначаючи нефеодальну сутність договорів між князями і боярами. Фактично і досі чимало вчених спирається на позицію В. І. Сергєєвича чи наводять аналогічні аргументи⁵.

Висновки В. І. Сергєєвича розвинув його учень М. О. Дьяконов, який відніс такі договори до числа джерел права Давньої Русі⁶. І хоча він схилився до усної їх форми, але все ж припускав, що в таких договорах закріплювалися умови військової служби та пожалувань за неї, а також участь старших дружинників у княжих радах з питань внутрішньої та зовнішньої політики⁷.

Серед досліджень радянського часу слід відзначити ранню роботу С. В. Юшкова «Феодальні відносини і Київська Русь»⁸, в якій він присвятив значну увагу проблемі відносин між князем і боярами, князем і дружиною та двором. Так, у наділенні дружинників земельними пожалуваннями він вбачав бенефіцій. Дворян XII–XIII ст. вчений характеризував як аналог західноєвропейських середньовічних міністеріалів. Відносини ж князя та бояр і, на ранньому етапі, дружинників Серафим Володимирович характеризував як договірні і визначав обов'язковим елементом такого договору принесення боярами та дружинниками присяги. Певною мірою його можна вважати послідовником М. О. Дьяконова, щонайменше щодо тих історичних фактів, на які в своєму дослідженні спирався С. В. Юшков. Утім учений рішуче відкидав ідею того, що такі договори містили умови служби, зазначаючи, що боярська служба не знала юридичної регламентації і визначення чітких прав та обов'язків.

Наприкінці 1920-х років світ побачили ще дві роботи, в яких зверталася увага на юридичний порядок закріплення відносин між князями та дружиною. Це «Феодальний порядок на Русі» М. М. Тихомирова⁹ та «Нариси історії Київської Русі» одеського дослідника, учня М. Є. Слабченка і завзятого історика-марксиста М. Л. Рубінштейна¹⁰. Дуже різні по суті, обидві праці містили чітку характеристику відносин князів з боярами та дружинниками як васально-сеньйоральних. М. М. Тихомиров загалом слідував концепції М. П. Павлова-Сільванського і проводив пряму паралель між службою дружинників та бояр і західноєвропейським васалітетом¹¹. Вступ до служби він порівнював з омажем, важливими елементами якого вважав процедуру «биття чолом», укладення двостороннього договору-ряду про умови служби та присягу у формі цілування хреста. Основні умови цих міністеріальних договорів вчений виводив так само з європейського феодалізму: служба радою та зброєю. Головною ж вадою цієї роботи слід відзначити те, що, як і В. І. Сергєєвич та М. П. Павлов-Сільванський, М. М. Тихомиров спирався на дуже широке історичне поле, залучаючи переважно джерела XIV–XV ст.

Книга М. Л. Рубінштейна зовсім інша. Вона фактично не знайшла науково-го визнання і згодом була цілковито забута. Проте у ній висувається винятково цікава теорія розкладу княжої дружини у X–XII ст. на мобільних княжих бояр і двір та осілу міську дружину¹². Відносини з князем, як перших, так і других, на думку вченого, базувалися на договорі. Причому так звані договори князів з віче Микола Леонідович розцінював як договори між осілою міською дружиною та князем¹³. Він одним з перших побачив у цих правочинах аналог договорів монарха зі знаттю, які були доволі поширені в Західній Європі в Середньовіччі.

Як уже зазначалося, з початку 1930-х рр. радянська наука втратила інтерес до формальної сторони регулювання міжстанових відносин. Це стосується не лише інших дослідників, а й подальших праць С. В. Юшкова та М. М. Тихомирова.

На сучасному етапі значну увагу історії відносин князів та дружини і бояр приділяє П. С. Стефанович. Особливо слід відзначити його нещодавню розвідку «Князь і бояри: клятва вірності і право від'їзду»¹⁴, в якій дослідник звернувся саме до проблеми договірних відносин князя і дружини. Ця праця побудована за схемою критичного розбору раніше введених до наукового вжитку відомостей, у яких, на думку тих дослідників, що на них спиралися, наводяться факти, що підтверджують договірний характер відносин князя і бояр та дружини, а також факти присяги бояр і дружини князю. Докладний огляд цієї праці вимагає окремої статті, тому зазначу лише висновки автора. Вчений відкинув майже всі приклади звісток про договірний порядок відносин та зробив висновок, що Київська Русь не знала ані інституту боярського права від'їзду, ані присяг вірності з боку дружини чи бояр, ані формального договірного врегулювання відносин між князем та боярами чи дружиною¹⁵. Відносини ці, як зазначає дослідник, спиралися на звичаєві норми і були договорами в загальному значенні, оскільки скріпляли відносини вільних осіб¹⁶.

Звернемо тепер увагу на ті відомості, які нам дають історичні джерела про закріплення відносин між князем та боярами і дружиною на основі договору. Слід зазначити, що літописні джерела містять відносно мало прямих вказівок на укладення договорів (рядів). Частішою є коротка звістка про присягу сторін («на тому хрест цілували» або «роти заходіша»), яка була важливою частиною договору, особливо договору в публічній сфері.

Хронологічно найстаршими є дві звістки ПВЛ під 980 рік.

Перша розповідає про примирення Володимира з колишнім боярином Святополка Варяжко, укладення між ними договору та прийняття його князем до себе: «Варяжко же видев яко оубьен бысть Ярополк бежа с двора в Печенєги. И мьного वोєва с Печенєги на Володимира. И едва прываби и заходив к нему роте»¹⁷. (Тут і надалі літописні тексти подаються у сучасному орфографічному написанні в авторській інтерпретації.) Заперечення П. С. Стефановича щодо того, що в даному місці слід бачити міжнародний договір, мовляв термін «рота» вживався лише в них¹⁸, слід визнати не достатньо аргументованим – цей термін дуже широко вживається в літописах та інших писемних пам'ятках Київської Русі у значенні присяга. Зазвичай формула «заходив к нему роте» говорить не лише про присягу, а про присягу, якою скріпляється договір.

Другою є цікава звістка про те, що найнятим Володимиром Великим варягам належала данина із захопленого з їх допомогою Києва: «се град наш и мы прияхом и да хошем имати откуп на них по 2 гривне от человека»¹⁹. Володимир відмовився її виплатити і варяги вирішили, що вони вже не мають зобов'язань перед князем, оскільки він «сельстил еси нами». Більш ніж вірогідно, що порушення князем свого зобов'язання щодо виплати данини із захопленого міста стало причиною для розриву договору з князем, бодай про це і не сказано прямо. Також можна припустити, що і зазначена сума контрибуції і саме право варязької дружини на неї було прописано в договорі з князем. З «Саги про Еймунда» відомо, що варязька дружина, покликана Ярославом, доволі докладно закріплювала свої права на винагороду²⁰.

З XI ст. маємо згадку «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького про прийняття 1018 р. знову посівшим у Києві Святополком киян і складання останніми присяги на вірність²¹. П. В. Лукін бачив у цих подіях згадку про договір киян з князем²², однак побудова слів у тексті хроніки говорить скоріш про те, що до князя прийшли не усі кияни одночасно, а окремі персони підходили самі чи групами.

Далі є ряд згадок з XII ст. По-перше, це відомості «Хроніки» Отрліба Цвіфальтенського, які П. С. Стефанович датує 1122 роком²³. У них зазначається, серед іншого, що польський нобіль Петр Властович присягнув на вірність князю Володарю Ростиславичу, згодом зрадив його і передав у руки польського короля. На думку П. С. Стефановича, ця згадка є єдиним беззаперечним прикладом службової присяги часів Київської Русі, але дослідник відносить її до особливостей розвитку прикордонних галицьких земель²⁴.

По-друге, Іпатіївський літопис під рік 1164 розповідає про події у Чернігові: «се же створи княгини сгадавши и с пискупомъ и с мужи князя своего с передними. И целоваша святого Спаса на том яко не послатися к Всеволодичю Новгороду. Первое целова пискупъ святого Спаса и потом дружина целоваша. И рече Гюрги тысячкый: нам было не лепо дати пискупу целовати святого Спаса занеже святоль есть. А нам ся от нь не блазнити, занеже князии свои любил»²⁵. Перед нами історичний факт присяги дружини князя його синові, в обхід прав іншого князя на стіл у цьому місті. Причому дружина і бояри були проти того, аби з ними присягав єпископ, адже він є особою духовного звання.

Відомою є згадка під 1169 р., коли дружина відмовляється служити князю Володимиру Мстиславичу, оскільки він без її відома прийняв важливе рішення: «ки рекоша ему дружина его: а собе еси княже замыслил, а не едем по тебе, мы того не ведали»²⁶. Однак зазвичай забувають, що підставою для цього стали зносини з боярами берендеями задля їх переходу під руку князя: «начаша ся слатися к нему Чагровичи Чекъман и брат его Тошман и Моначюк. Володимир же рад був думе их»²⁷. Тобто знову мова йде про можливий перехід бояр до іншого князя, хоча і відсутня пряма вказівка на укладений між ними договір чи присягу.

Нарешті маємо згадати дещо пізнішу звістку 1392 р. Ніконовського літопису та Rogozького літописця про зраду бояр князя Бориса Нижегородського, до

якої раніше зверталися і В. І. Сергєвич і М. П. Павлов-Сільванський. Цитувати цей великий фрагмент немає сенсу, зазначимо лише, що князь Борис, дізнавшись про те, що князь московський отримав ханський ярлик на його стіл у Нижньому Новгороді, збирає своїх бояр та запитує, чи будуть вони йому вірними, на що бояри підтверджують це, хоча вже вирішили, за словами літописця, відкрити ворота московській раті. Коли це відбувається, літописець звертає увагу читача на злочинність порушення хресного цілування боярином без вини князя.

Підсумовуючи викладене, слід зробити ряд висновків. По-перше, варто погодитися з тими вченими, які відзначали існування в Київській Русі інституту присяги бояр та дружини князю. Втім, немає безсумнівних даних щодо змісту таких присяг, хоча з повчальних роздумів літописців і видно, що присягам надавалося великого значення. По-друге, окрім однієї звістки з часів Володимира Великого, не маємо даних про поширеність на Русі васально-сеньйоральних договорів між князями та дружиною і боярами. Однак не має підстав і безпелеяційно заперечувати можливість існування міністеріальних договорів, скріплених присягою вірності, оскільки, як зазначалося вище, мова літописів загалом доволі образна і під згадками про присягу може міститися факт укладення договору. Ця особливість добре нам відома з порівняльного зіставлення статей різних літописів щодо міжкнязівських договорів.

Відповідно постає питання про те, яким був порядок регулювання феодальних (васально-сеньйоральних) відносин. При обмеженості наявних звісток про міністеріальні договори на Русі, повній відсутності вказівок на їх усний чи письмовий характер, слід звернутися до загальних основ станового права.

Безпосередню увагу проблемі значення договорів у міжстанових відносинах приділив ще майже сторіччя тому І. І. Яковкін²⁸. Він відзначає договірний характер відносин між соціальними групами у суспільстві, що розвивається. Такими соціальними групами можуть бути і громади, і стани, а самі договори є такими, що творять нове право. Більше того, вчений наголошував, що договірні норми в міжстанових та міжобщинних відносинах будуть мати домінуюче значення порівняно з нормами звичаєвого права, існуючими в них. Якщо ж стороною договору є особа, наділена автономною владою, то може відбуватися процес взаємного перетікання договірних норм у звичаєві та навпаки.

До таких самих висновків прийшла і сучасний теоретик корпоративного права Т. В. Кашаніна. Вона звертає увагу, що хоча в станових відносинах провідне місце належить правовому звичаю, в міжстанових відносинах, зокрема міністеріальних, ця роль переходить до договору²⁹. Причому такий міжстановий договір не можна вважати правозастосовним, оскільки відсутні норми, які б регулювали такі відносини³⁰. Отже, провідним засобом урегулювання міжстанових васально-сеньйоральних відносин між князем та дружинниками і боярами слід визнати договір.

Тим не менш, більш поширеною в науці є думка про суто звичаєвий характер регулювання відносин між князем та боярами і дружиною. Так, П. С. Стефанович, який загалом погоджується з тим, що відносини князя з боярами та

дружиною будувалися на основі усного договору³¹, підкреслює, що базисом для них слугували норми звичаєвого права³².

На нашу думку, є можливість певною мірою примирити ці позиції. Як правильно зазначав І. І. Яковкін, а перед тим М. О. Дьяконов, з повторення в договорах однієї й тієї ж норми поступово розвивалася старовина її³³. Отже, як договір міг закріплювати вже існуючі норми звичаєвого права, так і сам міг стати основою для появи звичаю. Така діалектика юридичного регулювання міжстанових відносин притаманна передусім часам значних соціальних перетворень. На нашу думку, ситуація на Русі як на стиці X та XI ст., так і на рубежі XI–XII ст. була саме такою. У першому випадку йшло відмирання старих порядків, коли в підкорених землях місцева влада від племінного нобілітету переходила до призначуваних з Києва намісників. З цим періодом пов'язані і хвилі князівських міжусобиць Святославичів та Володимировичів. Обидва фактори мали вплинути на стосунки між князями та дружинниками і боярами. В друге ж відносини князя з його службниками були випробувані на міцність княжими порядками спадкування, коли князі переходили зі стола до столу іноді до 5–7 разів за життя, а найактивніші – ще більше. В умовах постійної зміни столів, князю була потрібна гарантія служби як з боку земських бояр, так і з боку постійних його дружинників. В основі першої ще міг лежати договір, який князь укладав з віче, вступаючи на черговий стіл, хоча немає впевненості, що це дійсно відбувалося при кожному переході³⁴. Водночас гарантувати віддану службу з боку двору, який повсюди слідував за князем, міг лише договір. Відповідно, можна доволі впевнено припускати, що в часи Київської Русі службові відносини князя з боярами та дружинниками регулювалися як правовими звичаями, так і нормативно-правовими договорами. При цьому вірогідно, що мало місце як формування договірних відносин на основі існуючих звичаєвих норм, так і перетворення правових норм, що вперше з'явилися саме в тексті договору, на звичаєво-правові норми через їх багаторазове повторення.

Таким чином, можна констатувати, що наукова позиція про договірний характер васально-сеньйоральних відносин між князями та їх дружинами і боярами, хоча і немає достатніх документальних підтверджень, тим не менш заслуговує на увагу. Водночас щодо характеру юридичного регулювання цих відносин у науці немає єдності, що викликано передусім обмеженістю історичних джерел. Панівною є позиція про звичаєве право як основне джерело регулювання васально-сеньйоральних відносин, хоча і з умовою, що основою їх виступає договір. Разом з тим серед дослідників станового права поширеною є думка саме про договір як джерело врегулювання міжстанових відносин. Як видається, в обох позиціях є слушне зерно. В умовах соціального спокою умови договорів між князем та дружиною та боярами були стандартними і спиралася на існуючі в суспільстві звичаї. Однак в умовах значних соціальних перетворень виникала потреба в доповненні і уточненні таких звичаєвих норм. У такі моменти на перше місце виходив договір, який був більш гнучким інструментом регулювання правовідносин. Коли ж нові умови ставали банальною повсякденністю, нові договірні норми перетворювалися на частину звичаєвого права.

1. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: [учеб. пособие]. – М.: Юрист, 1999. – С. 236–298. 2. *Сергеевич В. И.* Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – М., 1867. – 413 с. 3. *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. – Т. 1. Территория и население. – Изд. 2-е. – СПб, 1902. – С. 340–353. 4. *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в России. – М.: Наука, 1988. – С. 99–103. 5. *Максимова Н. А.* Дружинная служба в древнерусском государстве // Известия ВУЗ. Правоведение. – М.: Юрид. книга, 2008. – № 5 (280). – С. 52–58. 6. *Дьяконов М. А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Изд. 2-е. – СПб.: Изд. Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1908. – С. 16. 7. Там же. – С. 32–33. 8. *Юшков С. В.* Феодалные отношения и Киевская Русь // Учёные записки Саратовского университета. Правовое отделение факультета общественных наук. – Саратов, 1925. – Т. 3. – Вып. 4. – С. 1–108. 9. *Тихомиров М. Н.* Феодалный порядок на Руси. – М.–Л.: Молодая гвардия, 1930. – 80 с. 10. *Рубинштейн М. Л.* Нариси історії Київської Русі. – Х.–О.: Державне видавництво України, 1930. – 72 с. 11. *Тихомиров М. Н.* Указ. соч. – С. 35–40. 12. *Рубинштейн М. Л.* Запн. праця. – С. 33. 13. Там само. – С. 67–70. 14. *Стефанович П. С.* Князь и бояре: клятва верности и право отъезда // *Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С.* Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – М.: Индрик, 2008. – С. 148–269. 15. Там же. – С. 267. 16. Там же. – С. 267–269. 17. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Ст. 66. 18. *Стефанович П. С.* Указ. соч. – С. 171. 19. ПСРЛ. – Ст. 66. 20. *Мельникова Е. А.* «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. – М.: Наука, 1978. – С. 289–295. 21. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. *Т. Н. Дюжаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова.* – Т. 4. Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. *А. В. Назаренко.* – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 82. 22. *Лукин П. В.* Киевляне XI века в русских источниках и «Хронике» Титмара Мерзебургского // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2003. – № 4. – С. 99. 23. *Стефанович П. С.* Володарь перемышльский в плену у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда, вымысел // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2006. – № 3. – С. 59. 24. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 201–202. 25. ПСРЛ. – Ст. 522–523. 26. ПСРЛ. – Ст. 536. 27. Там же. 28. *Яковкин И. И.* Договор, как нормативный факт в древнем праве (Предварительный экскурс) // «1882 – XL – 1922». Сборник статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову. – Пб: ОГНИ, 1922. – С. 15–23. 29. *Кашанина Т. В.* Указ. соч. – С. 253–254. 30. Там же. – С. 294–295. 31. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 192, 207. 32. Там же. – С. 267. 33. *Дьяконов М. А.* Указ. соч. – С. 16. 34. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 186.

УДК 321(091); 34(091); 341

С. Г. КОВАЛЬОВА,
кандидат юридичних наук

ДОГОВОРИ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ З КРАЇНАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА

Розглядається роль міждержавних договорів, які уклалися між Великим князівством Литовським і державами Східної Європи наприкінці XIV – XV ст., у вста-